

Lino Veljak

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
lveljak@ffzg.hr

Nužna pojmovna razgraničenja

Sažetak

Ukoliko se smisljeno hoće tematizirati pitanja o totalitarizmu, nužna su neka preliminarna razgraničenja. Prvo razgraničenje odnosi se na razliku između totalitarizma kao ideologije i totalitarizma kao praktičko-političke i socijalne pojave (pritom je važno i preciziranje odnosa između totalitarne ideologije i totalitarne prakse). Drugo se razgraničenje odnosi na pojmove kao što su: fašizam, nacizam (nacionalsocijalizam), komunizam (posebno s obzirom na pogrešno korištenje te riječi), boljševizam staljinizam, i sl. Ključno se pitanje može formulirati na sljedeći način: što je svim tim pojmovima zajedničko, a što specifično pripada samo nekima od njih, ili samo nekoj skupini? Odgovorom na to pitanje rasprava o totalitarizmu oslobodila bi se, kako od sofistickog relativiziranja tako i od apsolutiziranja homogenosti jednoga nehomogenog pojma.

Možemo započeti s definicijom totalitarizma. Jedna od standardnih definicija upućuje na to da je totalitarizam diktatorski oblik vladavine koji – za razliku od autoritarne diktature – pokušava obuhvatiti, regulirati i kontrolirati (a onda – u mjeri vlastite uspješnosti – doista i obuhvaća, regulira i podvrgava nadzoru) sve društvene odnose, a najčešće i sferu osobnosti (stremeći oblikovanju "novog čovjeka"). Za razliku od konzervativizma, totalitarizam ne teži održavanju i učvršćivanju zatečenog stanja (*status quo*) nego njegovu mijenjanju. Mijenjanje zatečenog stanja zbiva se posredstvom sustavne intervencije države (u principu istovjetne s monopolističkom, autoritarno strukturiranom političkom organizacijom, Partijom) u sve aspekte društvenoga (pa i individualnoga, osobnog) života, kako bi se sve dimenzije društva i svi pripadnici tog društva oblikovali u skladu sa svjetonazorom što ga promiču Partija i s njome istovjetna (ili partijski kontrolirana) država, te se kao učinak te sustavne intervencije ozbiljio

željeni "novi poredak" i rodio priželjkivani i planirani "novi čovjek". Nadalje, totalitarizam ne trpi (a u načelu i ne tolerira) pasivno podaništvo individua i društvenih skupina zatečenih u okružju odnosno totalitarne vladavine; od podanika totalitarne države zahtijeva se aktivno sudioništvo u promjenama koje teže uspostavljanju "novog poretka" i ozbiljenju odgovarajućega svjetonazora.¹ Tko nije s nama – taj je protiv nas ("i dobit će metak", kako je to svojedobno formulirao Benito Mussolini).²

Taj se totalitarni poredak usredotočuje na uspostavljanje organskog jedinstva države, društva, kulture i svjetonazora (odnosno ideologije i/ili religije), a bitno se odlikuje bezostatnim podvrgavanjem individue zajednici: pojedinac nije ništa, zajednica je sve; bez organske ukorijenjenosti u zajednici individua je lišena svake vrijednosti i bilo kojeg razloga opstanka. Kao što je to u svojem mladenačkom (na gruzijskom jeziku napisanom i nedovršenom) spisu *Anarhizam ili socijalizam?* ustanovio Josif Džugašvili-Koba (kasnije poznat pod imenom Staljin), bitna se razlika između anarhizma i socijalizma (socijalizma razumljenoga u onom smislu koji će postati sinonim za boljševizam) sastoji u tomu što je za anarhiste individua sve, dok za socijaliste individua nije ništa, a kolektiv jest sve.³ Nije dopušten niti se trpi bilo kakav kritički odmak individue ili neke uže skupine u odnosu na proklamirane ideje o najboljem od svih mogućih poredaka, a niti u odnosu na modalitete realizacije dotičnog poretka. Totalitarizmima svojstveno pridavanje primata kolektivu (općega) nad individuum (pojedinačnim) ne bi nipošto smjelo zamagliti jednu veoma važnu činjenicu: svaki totalitarizam uzdiže neku parcijalnost (Naciju, Rasu, Klasu...) na rang univerzalnoga, pa čak i apsolutnog. To otvara pitanje o metafizičkim korijenima totalitarizma, ali za ovu prigodu navedeno pitanje mora ostati na načelnoj naznaci. No, da ne bi bilo nesporazuma, valja napomenuti da se pod metafizičkim korijenima ovdje ne podrazumijevaju neki po sebi opstojeći metafizički (ili, radikalnije, transcendentni) entiteti, nego se radi o hipostaziranim i apsolutiziranim parci-

¹ O pojmu totalitarizma usp. A. Gleason, *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*, Oxford University Press, New York 1995.; J. J. Linz, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, Lynne Rienner Publ., Boulder 2000.; L. Rensmann, "Totalitarismus", u: G. Göhrer i dr. (ur.), *Politische Theorie*, Verlag der Sozialwissenschaften, Wiesbaden 2004. Valja napomenuti da je prema Hanni Arendt glavna karakteristika totalitarizma vladavina pomoću terora (usp. H. Arendt, *Totalitarizam*, Politička kultura, Zagreb 1996.).

² Usp. R. De Felice, *Mussolini il fascista*, Einaudi, Torino 1995.

³ Usp. J. V. Staljin, *Anarhizam ili socijalizam?*, Kultura, Zagreb 1949.

jalnostima koje u našoj imanenciji faktički funkcioniraju kao "metafizičke utvare".⁴

Nužno je obratiti pozornost na razliku između totalitarizma kao ideologije i totalitarizma kao praktičko-političke i socijalne pojave. I svjetonazornoj ideologiji, svojstvenoj svakom tipu totalitarizma, kao i praksi uspostavljanja i održavanja totalitarne vladavine, zajedničko je nastojanje uspostavljanja spomenutoga organskog jedinstva, totalno zahvaćanje svih aspekata života, te apsolutna priornost kolektiva (zajednice) u odnosu na individuu. No, dok se ideologija ovoga ili onog totalitarizma oblikuje prije uspostavljanja totalitarne vladavine, kao (svjetonazorna, programatska, itd.) anticipacija totalitarne zbiljnosti i izraz težnje za izgradnjom totalitarnog poretka, pa se stoga može govoriti i o njezinoj potencijalnoj neovisnosti o uspostavljenom totalitarizmu (nema, primjerice, nikakve dvojbe u pogledu ocjene da je Hitlerov *Mein Kampf* predstavljao utjelovljenje jedne totalitarne ideologije i prije nego što je uspostavljen Treći Reich i da bi koncepti koji su tu razvijeni predstavljali totalitarnu ideologiju čak i u hipotetičnom slučaju da autor *Mein Kampfa* nikad nije ni došao na vlast, te da bi se u tom smislu moglo istraživati niz nacрта i projekata totalitarne naravi koji nisu uspjeli doći do svoje realizacije), dotle se nijedan uspostavljeni totalitarni poredak ne može promatrati neovisno o totalitarnoj ideologiji na kojoj se temelji. Imamo, dakle, posla s tri dimenzije totalitarizma: 1) totalitarnom ideologijom kao skupom koncepta i ideja, 2) praktičkim nastojanjem da se totalitarni "novi poredak" uspostavi, te 3) uspostavljenom totalitarnom vladavinom, ozbiljenim totalitarizmom. Druga i treća dimenzija nisu moguće bez prve, a treća dimenzija nije moguća bez prve i druge dimenzije. Što se samih ideologija tiče, one se s obzirom na kontekst u kojem se oblikuju i reproduciraju dijele na one koje streme uspostavljanju željena totalitarnog poretka od onih koje opravdavaju i podržavaju već uspostavljeni poredak.

No, važno je naglasiti i sljedeće: iz naznačenoga vremenskog primata ideologije totalitarizma nad totalitarnom praksom, kao i uspostavljanjem totalitarnog poretka, nipošto ne može slijediti zaključak da bi totalitarna praksa i ozbiljenje totalitarizma bile emanacije ideje totalitarizma. Prije svega, totalitarni koncepti ne padaju s neba, nego se oblikuju posredstvom kompleksnih procesa koji u bitnoj mjeri ovise o de-

⁴ Usp. L. Veljak, *Prilozi kritici lažnih alternativa*, Otkrovenje, Beograd 2010., str. 11 i dalje.

terminantama zbiljskoga društvenog života, te najčešće predstavljaju ideologijske izraze⁵ stanovitih faktičkih tendencija i interesa (koji artikuliraju i istovremeno instrumentaliziraju faktičko nezadovoljstvo svojih potencijalnih sljedbenika zatečenim stanjem stvari). Drugo, totalitarne ideologije u totalitarnim se vladavinama često modificiraju u skladu s interesnim dinamikama samih tih vladavina, tako da se nipošto ne može govoriti o nekakvoj jednosmjernoj kauzalnosti.

Totalitarne ideologije sebe ne proglašavaju totalitarnima, iako tu ima jedna iznimka: talijanski je fašizam prihvatio pojam *totalitarizam* u afirmativnom smislu. Taj je pojam izvorno skovao 1923. talijanski liberal i kritičar fašizma Giovanni Amendola kao oznaku za Mussolinijev tip vladavine (*sistema totalitario*),⁶ ali su ga fašisti prihvatili u pozitivnom smislu. Pozitivno je konotiran i pojam *totalna država* Carla Schmitta,⁷ ali – ako bi se, čak i s uvjerljivim argumentima, moglo ustvrditi kako je Schmitt bar u jednom razdoblju bio ideolog totalitarnog poretka – nedvojbeno je da on ne bi prihvatio pozitivnu konotaciju pojma *ideologija*. Ideologije totalitarnih poredaka sebe imenuju drukčijim terminima, a u sovjetskoj staljinističko-neostaljinističkoj ideologiji termin *totalitarizam* otpisuje se kao produkt antikomunističke/antisocijalističke ideologije.

Uvid u zajedničku prirodu svih totalitarizama, koja se može sažeti u tendenciji uspostavljanja potpuna državno-partijskog nadzora nad svim dimenzijama društvenoga i osobnog života, omogućuje postavljanje pitanja o razlikama unutar toga našeg (nipošto homogenog) pojma *totalitarizam*. Prva je razlika kvantitativne naravi: riječ je o stupnju ozbiljenja totalitarnog poretka. Tu se može uspostaviti ljestvica koja seže od nultog stupnja ozbiljenja (ideja koja još nije zaživjela u akciji pokreta koji se njome nadahnjuje), preko djelomičnog ozbiljenja u inicijalnim i terminalnim fazama uspostavljanja i održavanja totalitarnog poretka, kao i u tzv. "mekšim" oblicima totalitarizma, pa sve do savršenijih oblika ozbiljenja totalitarne vladavine u tzv. "tvrdom"

⁵ Pod ideologijom i ideologijskim ovdje se podrazumijeva ono značenje pojma ideologije koje dolazi do izražaja u onoj Marxovoj definiciji koja upućuje na ideologijsko prikrivanje i istodobno opravdavanje zbiljskih odnosa moći. U tom smislu usp. npr. G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Naprijed, Zagreb 1970.

⁶ Usp. S. Colarizi, *I democratici all'opposizione: Giovanni Amendola e l'Unione Nazionale (1922-1926)*, Il Mulino, Bologna 1973.

⁷ Taj pojam označava kod Carla Schmitta jedinstvo države, društva, kulture i religije (o Schmittu usp. H. Meier, *Die Lehre Carl Schmitts – Vier Kapitel zur Unterscheidung Politischer Theologie und Politischer Philosophie*, Metzler, Stuttgart-Weimar 2004.)

totalitarizmu. Primjerice, talijanski je fašizam tendencije uspostavljanja totalitarne vladavine, evidentne u prvim godinama Mussolinijeva režima, doveo do zbiljnosti totalitarne vladavine tek 1926., odnosno 1929. godine. Prema nekim tumačenjima, posebice onom što ga je na prilično uvjerljiv način formulirao njemački politolog Eckard Jesse,⁸ Istočna Njemačka (DDR) bila je u razdoblju Ulbrichta totalitarna diktatura, dok je u razdoblju Honneckerove vladavine – kada su počeli procesi samourušavanja koji su kulminirali padom Berlinskog zida – bila obilježena jednom autoritarnom diktaturom, koja se ne bi mogla ocijeniti kao totalitaran poredak u punom smislu te riječi (već, eventualno, tek kao neka "meka varijanta totalitarizma").

Odatle bi slijedilo da se totalitarizam treba promatrati kao oblik vladavine koji se javlja na jednoj kontinuiranoj ljestvici, usporedivoj s kontinuiranom ljestvicom koja posredstvom blagih prijelaza iz nijanse u nijansu seže od potpunog crnila (ili intenzivnog crvenila, žutila, zelenila...) sve do potpune odsutnosti crnila (ili neke druge boje). No, taj je pristup višestruko problematičan, u prvom redu zato što relativizira sam pojam *totalitarizma*. Izglednijim se čini da se pri prosudbi, je li neka vladavina totalitarna ili pak nije, koriste uvodno naznačeni jednoznačni kriteriji: ako neka vladavina stremi obuhvaćanju, reguliranju i kontroli svih društvenih odnosa, i to posredstvom sustavne intervencije države (u principu istovjetne s monopolističkom autoritarno strukturiranom političkom organizacijom) u sve aspekte života, kako bi se sve dimenzije društva i svi pripadnici tog društva oblikovali u skladu sa svjetonazorom što ga promiču Partija i s njome istovjetna (ili partijski kontrolirana) država, te se kao učinak ove sustavne intervencije ozbiljno željeni "novi poredak" zasnovan na organskom jedinstvu države, društva, kulture i svjetnazora (odnosno ideologije i/ili religije), te ako se pritom od svakog pripadnika društva – bezostatno podvrgnutoga organskoj zajednici – zahtijeva aktivno sudioništvo u promjenama koje teže uspostavljanju "novog poretka" i ozbiljenju odgovarajućega svjetnazora – onda možemo reći da je ta vladavina totalitarna; u protivnom se može govoriti tek o elementima totalitarizma ili totalitarnim tendencijama. Kontradiktorno je govoriti o djelomičnom totalitarizmu, ali dopušteno je ukazivati na prisutnost totalitarnih tendencija u nekom drukčijem, netotalitarnom poretku.⁹

⁸ Usp. E. Jesse, *Totalitarismus im 20. Jahrhundert – Eine Bilanz der internationalen Forschung*, Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn 1996.

⁹ Na tim bi se pretpostavkama dalo valjano odgovoriti na pitanja o totalitarnim tendencijama i zbiljskoj naravi niza poredaka u 20. stoljeću, primjerice na pitanje: je

Time se uspostavlja jednoznačan kvalitativni pojam *totalitarizma*. I tek na tim pretpostavkama postaje moguće postaviti pitanje o razlikama u fenomenologiji totalitarizma. Kao što je već rečeno, totalitarizam nije nešto homogeno. U cilju primjerena ocrtavanja naznačenih razlika, možemo se poslužiti uvođenjem dvostruke podjele:

- 1) oblici totalitarizma koji podržavaju privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju pod kontrolom totalitarne države razlikuju se od onih oblika totalitarizma koji ukidaju privatno vlasništvo, te država izravno, bez privatna posredovanja, organizira i kontrolira ekonomijski život;
- 2) oblici totalitarizma gdje se unutarnji neprijatelj (ali i neprijatelj općenito) definira svjetonazornim, ideologijskim i političkim mjerilima, razlikuju se od oblika totalitarizma koji neprijatelja definiraju također (dapače, čak i primarno) na temelju rasnih i/ili etničkih kriterija.

Prvo razlikovanje upućuje na antitezu "komunizma" i fašizma. Boljševizam, koji se iz ideologijskih razloga (a nerijetko naprosto iz nerazumijevanja) imenovao i još uvijek se imenuje "komunizmom",¹⁰

li frankizam u Španjolskoj bio totalitarizam i u kojoj je mjeri opravdano govoriti o totalitarnim tendencijama u jugoslavenskom "samoupravnom socijalizmu".

¹⁰ Tu je nužna još jedna pojmovna diferencijacija, ona između komunizma, socijalizma i boljševizma (koji rezultira staljinizmom i različitim oblicima neostaljinizma, maoizma, enverizma, itd.). Pojam *komunizam* označava kod Karla Marxa (koji formulira princip komunizma: "Svatko doprinosi prema svojim sposobnostima, a svima se daje u skladu s njihovim potrebama"), ali i kod drugih autora koji ga koriste u afirmativnom smislu *besklasno društvo* ili, točnije, *besklasnu zajednicu* (usp. G. Bartsch, *Kommunismus, Sozialismus, Anarchismus, Wurzeln, Unterschiede, Gemeinsamkeiten*, Piper-Verlag, Freiburg/Basel/Wien 1976., te G. Walter, *Histoire du communisme. Les origines judaïques, chrétiennes, grecques, latines*, Payot, Paris 1974.) ili, kako je to formulirao Erich Mühsam, pod komunizmom "podrazumijevamo društveni odnos zasnovan na zajedničkom vlasništvu, koji svakomu omogućuje da radi u skladu sa svojim sposobnostima i da troši u skladu sa svojim potrebama" (E. Mühsam, "Die Befreiung der Gesellschaft vom Staat", u: *Prosa Schriften*, II, Verlag Europäischen Ideen, Berlin 1978., str. 255). U antikomunističkoj propagandi (kako onoj liberalnoj, tako i konzervativnoj, ali i fašističkoj i nacističkoj) komunizam je identificiran s vladavinom partije koja je sebe imenovala komunističkom i s poretom koji se oblikovao u društvima pod totalitarnom kontrolom komunističke partije. Logika te identifikacije jest jednostavna: Staljin je komunist, dakle poredak u kojem on posjeduje apsolutnu vlast jest *komunizam*. U vremenima Hladnog rata uspostavljen je pojmovni par *komunizam nasuprot demokracije*, čemu je komplementarno odgovarao alternativan pojmovni par *socijalizam nasuprot kapitalizma* (dakako, ovaj drugi par tvorevina je komunističke propagande). I nakon propasti toga, tobožnjeg "komunizma" nastavilo se je pojmovno izjednačavanje komunizma s

jednoznačno se zalagao za podržavljenje privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju. Za razliku od toga, talijanski fašizam i njemački nacizam (iako oni na programatskom planu, posebno njemački nacizam – organiziran kroz Nationalsocijalističku radničku stranku Njemačke! – u svojoj inicijalnoj fazi oblikuju snažnu antikapitalističku retoriku,¹¹ koja će do njihove propasti ostati sačuvanom u imenovanju jednoga od njihova dva glavna neprijatelja *plutokracijom*)¹² podržavaju i štite privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju (što je povezano i uz ulogu krupnih industrijalaca u financiranju njihova dolaska na vlast); no, ekonomijski je život pod kontrolom države, tržište je sekundarno u odnosu na državno planiranje proizvodnje i raspodjele dobara. Moglo bi se reći da se razlika između boljševičkih i nacifašističkih totalitarizama u sferi ekonomije može svesti na razliku između čistog etatizma ("državnog socijalizma", koji se može označiti i kao državni kapitalizam, ukoliko se država pod komunističkom vlašću izjednači s kapitalističkom korporacijom) i kontroliranog kapitalizma. Ukoliko se, pak, uzme u obzir da je proširena reprodukcija moći dominantna u ekonomijama oba tipa totalitarizma (u jednom slučaju posredstvom totalne, a u drugom posredstvom strukturalne marginalizacije principa profita), moglo bi se zaključiti da im je zajedničko i to što u različitim pojavnim formama oni predstavljaju antitezu društvima zasnovanima na slobodnom tržištu. Dakle, oba tipa totalitarizma predstavljaju negaciju principa nesputane slobode djelovanja tržišnih zakonitosti. Među onima koji vjeruju u dogmu prema kojoj je ničim ograničena sloboda tržišta ne samo nužan nego i dovoljan uvjet blagostanja i sveopće sreće čovječanstva, ovaj će uvid izazvati duboko moralno zgražanje nad totalitarizmom kao takvim.

Drugo razlikovanje stavlja u središte pozornosti rasnu ideologiju njemačkog nacizma. Naime, pravi pripadnici njemačke narodne zajedni-

boljševičkim, staljinističkim i "realsocijalističkim" tvorevinama. Identifikacija pojma *komunizam* s poretkom koji je, bar u svim svojim europskim inačicama, simbolički okončan padom Berlinskog zida 1989., implicira zapravo nužnost vječne nezaposlenosti i vječne oskudice dijela čovječanstva u pogledu mogućnosti zadovoljavanja životnih potreba ili, pak, vjerovanje da privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju predstavlja neumitnu nužnost (i to posve neovisno o intencijama govornika koji spomenuti pojam koriste na temelju te identifikacije).

¹¹ Usp. W. Hock, *Deutscher Antikapitalismus. Der Ideologische Kampf gegen die freie Wirtschaft im Zeichen der großen Krise*, Knapp, Frankfurt/M. 1960.

¹² Usp. C. Schmitz-Berning, *Vokabular des Nationalsozialismus*, Walter de Gruyter, Berlin 2007., posebno str. 471.

ce mogu biti samo osobe koje su u rasnom pogledu arijskog podrijetla (Židovi njemačkog jezika, čak i ako posjeduju snažan osjećaj njemačke nacionalne pripadnosti i privrženosti njemačkoj domovini, ne mogu ni u principu pripadati narodnoj zajednici, jer im to njihovi geni apriori onemogućuju, te je stoga njihov nacionalni osjećaj nužno lažan).¹³ Oni koji imaju krivo podrijetlo isključeni su iz nacionalne zajednice (s konzekvencijama oduzimanja njemačkog državljanstva te, naposljetku, i konačnog rješenja, genocida). Dakako, tu spadaju i druga "bezvrijedna ljudska bića", posebice ona koja su predmet pseudoznanstvenih eugeničkih istraživanja i eugeničke prakse (koja je, zajedno s rasnom higijenom, činila bitan element nacističkog projekta čišćenja zajednice od nepoćudnih). Nije, doduše, dovoljno posjedovati arijsku krv i biti zdrav u nacističkom smislu *zdravlja* (hendikepirane su osobe isključene iz zajednice onih koji imaju pravo na život, čak i ako su čista arijskog podrijetla) kako bi se bilo dobar Nijemac, nužno je osim toga i bezuvjetno prihvatiti nacionalsocijalistički svjetonazor i bezrezervno se podvrgnuti zahtjevima što ih postavlja zajednica na čelu s Führerom; ali svaka osoba arijskog podrijetla može biti dobar Nijemac i dobar nacist, a nijedan nearijac to ne može postati, kao što nijedna krava ne može postati koza niti se bilo koja riba može preobraziti u pticu.

Talijanski fašizam bio je izraz radikalnog nacionalizma. Međutim, rasno podrijetlo nije predstavljalo prepreku za bilo čije uključivanje u zajednicu rimskog naroda (*popolo romano*). Antisemitski zakoni doneseni su tek 1938. godine, neposredno pred Drugi svjetski rat, preuzevši postavke njemačkog antisemitizma, te se mogu objasniti vanjskopolitičkim razlozima oblikovanima u razdoblju jačanja njemačke vojno-političke moći (u smislu ustupka moćnom savezniku), a ne kao učinak izvorne fašističke ideologije.¹⁴ Fašističko zatiranje etničke samobitnosti Slovenaca i Hrvata uključivalo je i zabranu korištenja materinjeg jezika, a rezultiralo je prisilnom talijanizacijom slavenskog stanovništva; no, to što se netko rodio u nekom neromanskom narodu ili što nema talijansko podrijetlo nije predstavljalo nikakvu prepreku da postane dobar Talijan i da bude prihvaćen kao gorljivi fašist. Nitko

¹³ Usp. R. Weikart, *From Darwin to Hitler. Evolutionary Ethics, Eugenics, and Racism in Germany*. Palgrave Macmillan, New York 2004., te H.-W. Schmul, *Rassenhygiene, Nationalsozialismus, Euthanasie. Von der Verhütung zur Vernichtung lebensunwerten Lebens 1890–1945*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1987.

¹⁴ Usp. R. De Felice, *Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo*, Einaudi, Torino 1961.

tko nije Talijan ne može pripadati talijanskoj, na fašizmu utemeljenoj, nacionalnoj zajednici, ali svatko može postati Talijan ako prihvati jezik, kulturu i ideje te zajednice, čak i ukoliko se ne može pohvaliti talijanskim podrijetlom.

Što se, pak, tiče boljševizma, prvobitni internacionalizam (koji je uključivao i afirmaciju potlačenih kavkaskih i azijskih naroda, ranije izloženih prisilnoj rusifikaciji) postupno je nadomještavan sve snažnijom prisutnošću velikoruskog nacionalizma (koji se skrivao pod pojmom *proleterskog internacionalizma*), a nakon Drugoga svjetskog rata Staljin prihvaća i prakticira i neke postulate antisemitizma. Etničko i rasno podrijetlo ipak ni u razdoblju jačanja velikoruske ideje načelno ne predstavljaju prepreku za to da bilo tko bude dobar sovjetski građanin niti da postane dobar komunist. Tko god prihvati "marksističko-lenjinističku" ideologiju i služi interesima proletarijata (inkarniranoga u Partiji, kojom mudro rukovodi Politbiro na čelu s "nepogrešivim generalnim sekretarom") i na djelu dokaže svoju privrženost državi i mudrom vođi – može postati valjan boljševik. Dovoljno je u svijesti prihvatiti, riječima očitovati i djelima dokazati svoju pripadnost zajednici – i zajednica ga može prihvatiti. Isključenje iz zajednice jest, dakako, uvijek moguće, ali jedino zbog skretanja s ispravnog puta. Kad je koncem Drugoga svjetskog rata Staljin naredio raseljavanje krimskih Tatara (što je imalo obilježja genocida), to nije učinio zato što su oni bili Tatari, nego zato što su optuženi da su u vrijeme njemačke okupacije kolektivno kolaborirali s okupatorom i na taj način izdali sovjetsku zajednicu kojoj su pripadali.¹⁵

Ukratko: svatko je u svakom totalitarnom poretku mogao biti isključen iz zajednice i svatko je mogao završiti u logoru ili pred streljačkim strojem, ali samo su u nacizmu neki nužno morali biti isključeni iz zajednice (pa konačno i iz života) uslijed njihovih biologijski determiniranih značajki.

Ove su diferencijacije iznimno važne kako bi se rasprava o totalitarizmu oslobodila od sofističkog relativiziranja, ili pak apsolutiziranja homogenosti jednoga nehomogena pojma. U korijenu tendencija relativizacije i homogenizacije najčešće leži htijenje (ili makar priželjkiivanje) da se neki oblik totalitarizma diskretnije ili manje diskretno, sofisticiranije ili manje sofisticirano, prikaže kao poželjna alternativa neprihvatljivim i mnogima nepodnošljivim modalitetima života u ne-

¹⁵ Usp. M. Parrish, *The Lesser Terror: Soviet State Security, 1939-1953*, Greenwood Press, Westport/Conn. 1991.

totalitarnim društvenim tvorbama. No, ne treba izgubiti iz vida ni drukčije motive stvaranja pojmovne zbirke, one motive što se mogu sažeti upućivanjem na intenciju da se danas dominantan oblik globalne vladavine i njime determinirani oblici reprodukcije života proglase jedno mogućim poretkom, jer bi svaki pokušaj nadmašivanja danih okvira predstavljao put u totalitarizam ili – kako jedan od vodećih zagovornika ove intencije to formulira – "put u ropstvo".¹⁶

Lino Veljak

Die notwendige Begriffsdifferenzierungen

Zusammenfassung

Die notwendige Voraussetzung für irgendeine sinnige Überlegung hinsichtlich des Totalitarismus stellen die vorausgehende Begriffsdifferenzierungen dar. Es geht um den Unterschied zwischen Totalitarismus als Ideologie und Totalitarismus als praktisch-politisches und soziales Phänomen (dabei ist auch wichtig, die Verhältnisse zwischen totalitärer Ideologie und totalitärer Praxis zu präzisieren). Weiter, es geht um die notwendigen Differenzierungen und Erklärungen hinsichtlich der folgenden Begriffen: Faschismus, Nazismus (Nationalsozialismus), Kommunismus (besonders wegen oft falsches Gebrauch dieses Begriffs), Bolschewismus, Stalinismus, usw. Die Grundfrage lautet: Was ist allen diesen Begriffen gemeinsam und welche Eigentümlichkeiten angehören nur einigem oder einem von ihnen? Durch die Beantwortung auf diese Frage die Totalitarismus-Debatte könnte nicht nur von sophistischen Relativisierungen sondern auch von Absolutisierung der Homogenität eines keinsfalls homogänen Begriffs freigemacht wird.

¹⁶ Usp. F. A. von Hayek, *Put u ropstvo*, KruZak, Zagreb 2001.